

UOT 930.85

ORTA ƏSR ƏRƏB MƏNBƏLƏRİNDƏ TƏBRİZ ŞƏHƏRİ

Şahlar Şahbaz oğlu Şərifov
AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu
shahlarsharifov@gmail.com

Açar sözlər: *Azərbaycan, Təbriz, Ər-Rəvvad əl-Əzdi, Vəcna bin ər-Rəvvad, Əmir Vəhsudan, Nəriz*

Təbriz qədim dövrlərdən etibarən strateji mövqeyinə və əlverişli iqlim şəraitinə görə qədim Şərqdə şöhrət qazanmışdır. Ən qədim dövrlərdən mühüm ticarət yolları Cənubi Qafqaz, İberiya və Qafqaz Albaniyasından Cənuba doğru – Mesopotamiya və Hindistana gedən ticarət yolları bu şəhərdən keçib. Assur mixi yazılarında şəhərin adı Tavreş kimi çəkilir və burada nəhəng qalanın olması qeyd edilir. Təbriz şəhəri Manna dövründə Sanqbitu adlanırdı. Assur hökmdarı II Sarqonun Urartu dövlətinə yürüşü zamanı bu ərazi onun ordusunu un və şərəblə, habelə yük və minik heyvanı ilə təmin etmişdi. Beləliklə, Təbriz şəhərinin üç min illik tarixi vardır. Təbriz şəhərinin tarixinin öyrənilməsi üçün Assur hökmdarı II Sarqonun (e.ə. 722-701) kitabəsi ən qiymətli sənəddir.

ГОРОД ТЕБРИЗ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ АРАБСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Шахлар Шарифов

Ключевые слова: *Азербайджан, Тебриз, Аль-Раувад аль-Азди, Ваджна бин аль-Раувад, Амир Вахсудан, Нариз*

Тебриз завоевал славу на древнем Востоке за свое стратегическое положение и благоприятные климатические условия с древних времен. Важные торговые пути с самого раннего времени проходили через этот город с Южного Кавказа, Иберии и Кавказа на юг - Месопотамия и Индия. Название города названо Тавресом в ассирийских клинописных надписях, и здесь отмечается, что есть гигантский замок. Тебриз назывался Санкбит в эпоху Манна. Когда ассирийский правитель II Саргон отправился в урартское государство, эта территория предоставила его армии муку и вино, а также груз и крошечное

животное. Таким образом, город Тебриз имеет три тысячи лет истории. Надпись ассирийского правителя II Саргона (722-701) является наиболее ценным документом для изучения истории Тебриза.

TABRIZ CITY IN THE MEDIEVAL ARABIC SOURCES

Shahlar Sharifov

Keywords: Azerbaijan, Tabriz, Al-Rawwad al-Azdi, Vajna bin al-Rawwad, Amir Vakhsudan, Nariz

Tabriz has gained fame in the ancient East for its strategic position and favorable climatic conditions since ancient times. Important trade routes from the earliest times passed through this city from South Caucasus, Iberia and Caucasus Albania to the south - Mesopotamia and India. The name of the city is named as Tavresh in the Assyrian cuneiform inscriptions and it is noted here that there is a giant castle. Tabriz was called Sanqbit during the Manna era. When the Assyrian ruler II Sargon marched to the Urtian state, this territory provided his army with flour and wine, as well as a cargo and tiny animal. Thus, the city of Tabriz has three thousand years of history. The inscription of Assyrian ruler II Sargon (722-701) is the most valuable document for learning the history of Tabriz.

Azərbaycanın tarixi qədim şəhərlərindən biri də Təbriz şəhəridir. əl-Bəlazuri Təbrizdə əvvəlcə Ər-Rəvvad Əzdinin, sonra isə Vəcna bin ər-Rəvvadın hakimlik etdiklərini və burada onlar tərəfindən bir çox binaların tikildiyini qeyd edir [1, s.462-463]. Təbrizi qarış-qarış gəzən XIII əsr ərəbdilli müəlliflərdən olan Yaqut əl-Həməvi qeyd edir ki, Azərbaycanın məşhur şəhərlərindən olan Təbriz əhalisi sıx olan gözəl şəhərdir, ətrafında hasar vardır. Şəhər bağlarla əhatə olunmuş və meyvələr çox ucuzdur. Şəhərdə evlər əsasən rənglənmiş qırmızı kərpicdən və kəcdən tikilmişdir [18, II, s.13].

Təbriz şəhərinin genişlənməsi IX əsrin ortalarında Təbrizdə feodal dövləti quran Rəvvadilərin dövrünə düşür. Abbasi xəlifəsi Əbu Cəfər Mənsur Dəvaniqinin (754-775) dövründə Azərbaycana vali təyin edilən Yezid ibn Hatəm Bəsrədən yəmənlikləri Təbrizə köçürərək Rəvvad əl-Əzdini buraya sakin təyin etdi. Təbrizin ardınca Nəriz və Miyanıyyəyə də ərəbləri köçürdü [19, II, s.309]. Qeyd edilən fikirlər az fərqlə İbn əl-Fəqih tərəfindən də qeyd edilmişdir [10, s.582]. Təbrizi əlkimyanın saf qızılı adlandıran əl-Müqəddəsi qeyd edir ki, ətrafı müdafiə istehkamları ilə möhkəmləndirilən şəhərin içərisindən çay axır. Meyvə bağları bol olan şəhərdə ucuzluqdur. Şəhərin ortasında yerləşən Cümə

məscidinin gözəllikləri çoxdur. Təbriz və Muğan tamamilə bağlıdır. Bu şəhərlər Rihab və İslam ölkələrinin fəxri sayılır [2, s.373].

Təxminən iyirmi dörd gün Təbrizdə qalan tacik şairi Nasir Xosrov da bu şəhərin Azərbaycan şəhərlərindən biri olduğunu qeyd edir. Hətta o, “Səyahətnamə” əsərində miladi 1042-ci ildə Təbrizdə baş verən zəlzələ və zəlzələdən sonrakı hadisələr haqqında da məlumat vermişdir. Həmçinin məşhur Azərbaycan şairlərindən olan Qətran Təbrizi ilə görüşdüyünü qeyd edən Nasir Xosrov, onun “Məncik” və “Dəqiqə” divanları ilə tanış olduğunu da qeyd etdikdən sonra Əmir Vəhsudanın qoşunu ilə Təbrizdən Mərənd yolu ilə Xoya qədər getdiyini yazır [14, s.13-14].

Təbrizin əsasının nə vaxt qoyulduğu barədə müxtəlif fikirlər vardır. Şəhərin əsasının Sasanilər dövründə qoyulduğunu iddia edən Nadir Mirzə yazır: “Ola bilər ki, Təbrizin əsasını Xosrov qoymuş, sonralar xarabalığa çevrilmiş və kənd halına düşmüşdür” [13, s.17]. V.F.Minorski də Nadir Mirzənin fikrini təsdiqləyir [16, s.7-8].

IV əsrdə baş vermiş hadisələri (387-ci ilə qədər) öz əsərində əks etdirmiş erməni tarixçisi Favstos Buzand 375-376-cı illərdə Sasani hökmdarı II Şapurun (309-379) qoşunu ilə sərkərdə Vasaq arasında Təbrizdə baş vermiş vuruşmanı təsvir etmişdir: “...Sasani Şahı öz qoşunları ilə Ərməniyəyə, sonra Atropatənə yürüş təşkil edir. Sasani qoşunu Tavrejdə düşərgə salır. Vasaq 200 min nəfərlik qoşunu ilə orada olan Sasani şahının sarayını yandıraraq şahın portretini ox ilədeşir [16, s.32].

Qazıntılar zamanı şəhərdən tapılmış sikkələr Təbrizin bir şəhər kimi qədimdən mövcud olduğunu sübut edir. Təbrizin qədim şəhər olması haqqında bir sıra fikirlər irəli sürülmüşdür. Nadir Mirzə yazır ki, Təbriz VIII əsrdən əvvəl də abad bir yer olmuş və hasarı var imiş [13, s.18]. V. F. Minorski “Davrej” sözünə əsaslanaraq şəhəri Sasanilərdən əvvələ, hətta parfiyalılar dövrünə aid edir [16, s.33]. Əhməd Kəsvəriyə görə də Təbriz şəhəri ən qədim şəhərlərdən biridir [8, s.11]. Təbriz şəhərinin islamiyyətdən əvvəl (III-IV əsrlər) mövcud olduğunu söyləyən İran alim Cəmaləddin Fəqih, hətta onu qədim Midiyanın ən qədim və şöhrətli şəhərlərindən bir hesab edir [9, s.23].

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda şəhərlərin təşəkkülü eramızdan əvvəl ikinci minilliyin ortalarına təsadüf edir. II Sarqonun kitabəsindən bizə məlum olur ki, Manna dövləti ərazisində İzirtu, Uşkaya, Aniaştaniya, Ulxu və s. şəhərlər mövcud idi [21, s.317, 327]. Urmiya gölünün şərq sahilində, Səhənd dağının şimalında, Surxab dağının cənubunda, Acıçay hövzəsində Tarui-Tarmakis (Təbriz) şəhəri vuruş meydanına çevrilmişdir [16, s.34].

E.ə. 715-ci ildə Manna ölkəsinə daxil olan II Sarqon (e.ə. 722-705) Uşkayanı aldıqdan sonra Bari mahalında yerləşən, möhkəmləndirilmiş varlı və möhkəm Tarui-Tarmakis qalasına gəlib çatır. II Sarqonun tərtib etdiyi kitabə ilə tanış olduqda Tarui-Tarmakis şəhərində Dalilər tayfasının yaşadığı aydın olur

[21, s.326]. II Sarqon Urartunun sərhədlərində yerləşən Uşkayaya gəlir. O, Uşkaya və Aniaştaniyanı aldıqdan sonra indiki Təbrizin yerində və ya azacıq kənarda yerləşən Tarui-Tarmakis qalalarını işğal edir. II Sarqonun kitabəsində deyilir: “Tarmakis qalasının divarları ikiqat idi. Orada Fərat çayı qədər geniş olan kanal var, onun ətrafı isə qalın meşəliklərlə əhatə olunmuşdu. Şəhərdə gözəl binalar var idi” [16, s.35].

E.ə. VIII əsrdə II Sarqonun etdiyi hücum nəticəsində tamamilə dağılan Təbriz şəhəri, sonralar yenidən eramızın III-IV əsrlərində bərpa olunaraq böyük bir şəhərə çevrilmişdir.

IV əsrin sonunda baş vermiş hadisələri öz əsərində əks etdirmiş Buzanlı Favstos Təbrizi “Tavrez”, “Tavrej” kimi qeyd etmişdir [22, s.113, 119].

Ərəbdilli müəlliflərin Təbrizin iqtisadi və ictimai vəziyyəti haqqında verdikləri məlumatları olduqca qiymətlidir. Təbriz haqqında ilk məlumata məşhur ərəb tarixçisi əl-Bəlazurinin (IX) əsərində təsadüf edilir. Həmin mənbədə Rəvvad əl-Əzdinin, xüsusilə oğlu əl-Vəcna ilə qardaşlarının kənd kimi təsvir olunmuş Təbrizə hasar çəkdirərək əhalinin oraya köçürülməsindən və həmin yerin abadlaşdırılmasından bəhs olunur [1, s.462-463]. Bəlazurinin verdiyi həmin məlumatı IX əsrdə yaşamış başqa bir ərəbdilli müəllif Əbubəkr Əhməd ibn Məhəmməd əl-Həmədani ibn Fəqih eynilə təkrar edir [10, s.582].

İbn Xordadbeh (X əsrin əvvəlləri) Təbrizi kiçik şəhər adlandırdığı halda [3, s.119], İbn Hövqəl (X əsr) “gözəl, abad, bol məhsul, çoxlu əhaliyə malik, Azərbaycanın mərkəzi və ən abad şəhəri” adlandırmışdır [4, s.289].

X əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahlarının böyük nümayəndəsi əl-Müqəddəsi də Təbrizi “müsəlmanların fəxr etdiyi abad şəhər” adlandıraraq şəhərin təsərrüfat həyatı və memarlıq abidələrindən danışmışdır [2, s.378].

XIII əsrin əvvəllərində Təbrizdə olmuş Yaqut əl-Həməvi “Təbriz” sözünü “Tibriz” kimi yazaraq, şəhəri “Azərbaycanın ən məşhur, gözəl, abad, ətrafı əhəng və kərpiclə bərkidilmiş möhkəm hasarı olan” bir şəhər adlandırmışdır [18, s.13].

1275-1276-cı illərdə “Asar əl-bilad və əxbar əl-ibad” əsərini tərtib etmiş Zəkəriyyə ibn Məhəmməd əl-Qəzvini Təbrizi “Azərbaycanın paytaxtı” adlandırmaqla şəhər əhalisinin əksəriyyətinin sənətkarlıqla məşğul olduğunu bildirmiş və orada istehsal olunan sənətkarlıq malları barədə məlumat vermişdir [20, s.339-340].

Təbriz haqqında məlumat verən mənbələrdən biri də müəllifi məlum olmayan “Hüdəd əl-ələm” əsəridir. X əsrdə yazılmış bu əsərdə Təbriz kiçik, lakin abad və bolluq şəhəri kimi təsvir olunur [12, s.164].

Təbriz haqqında məlumat verən orta əsr tarixçilərindən biri də Azərbaycanlı alim Əbubəkr Qütbi əl-Əhəridir. Əbubəkr Qütbi “Tarix-i Şeyx Üveys” adlı əsərində Azərbaycan şəhərləri, o cümlədən Təbriz haqqında bir sıra maraqlı məlumatlar verir. Daha çox Təbrizin siyasi tarixinə toxunan alim, eyni

zamanda Təbrizdə feodal zülmünə qarşı baş verən geniş xalq kütləsindən də bəhs edir [5, s.168-170, 173].

Orta əsr Azərbaycan tarixçisi Şam Qazanlı Nizaməddin Şami h.804 (1401-1402)-cü ildə Teymurun göstərişi ilə onun müharibə və fütuhatını qələmə almışdır. Ömrünün sonlarında Təbrizə qayıtmış Şami h.812 (1409)-ci ildə orada vəfat etmişdir. Həmin mənbədən h.798 (1395-96)-ci ildə Təbrizdə Miranşaha qarşı üsyan baş verdiyi məlum olur. Bundan əlavə, digər orta əsr tarixçiləri kimi Nizaməddin Şami də əhalinin aşağı təbəqəsini “dərviş”, “züəfa”, “füqəra”, “rüaya” adlandırmışdır [15, s.129, 148].

Səfəvilərə qarşı müxalif mövqedən çıxış edən Osmanlı mənbələrində də Təbriz şəhəri haqqında müəyyən qədər məlumat vardır.

XVI əsrin sonlarına aid hadisələri özündə əks etdirən və Sovet tarixşünaslığında lazımi qədər tədqiqata cəlb olunmamış ilk mənbə İbrahim Rəhimizadənin “Ketabe-gəncine-ye fəthi-Gənce” əsəri h.1001 (1592-93)-ci ildə yazılmışdır. Əlyazma 8 fəsil (bab) və epiloqdan (xatimə) ibarətdir. Əsərin müəllifi Sultan III Muradın (1574-1595) Azərbaycan yürüşlərində, o cümlədən Təbriz uğrunda gedən vuruşmalarda iştirak etmiş və hadisələrin bilavasitə müşahidəçisi olmuşdur. İbrahim Rəhimizadə h.996 (1587-88)-cı ildəki hadisələrdən danışarkən Mustafa Əfəndinin Təbrizdə qazi vəzifəsində çalışdığını bildirir. Əlyazmada müəllif III Sultan Muradın işğalçılıq siyasətini qələbə, fütuhət kimi qələmə verməyə cəhd göstərir. O, Osmanlı ordusunun 1585-1586-cı illərdə Təbrizi almaq uğrunda yeddi dəfə hücumunun, şəhərin talan və qarət edilməsinin geniş təsvirini vermişdir. Bundan əlavə, osmanlıların h.993-cü ilin şəvval ayında (sentyabr, 1585) Təbrizdə qala tikdirməsi bütün təfəsilatı ilə şərh olunmuşdur. Əsərdə Təbriz əhalisinin şəhərin hakimi Cəfər paşanın zülmü nəticəsində, 7 nəfərdən ibarət nümayəndə heyətinin diri-diri dənizə atılaraq öldürülməsi, osmanlıların Təbrizdə tikdirdiyi qalanı ələ keçirmək uğrunda Səfəvi ordusu ilə Osmanlı ordusu arasında 37 dəfə vuruşma baş verdiyi haqqında məlumat verilir [16, s.20].

Bəzi mənbələrdə verilən məlumatlara görə Təbriz şəhərinin əsasını Abbasi xəlifəsi Harun ər-Rəşidin arvadı Zübeydə xatun h.175 (m.791-792)-ci ildə qoymuşdur [11, s.85]. Lakin orta əsr ərəbdilli mənbələrə nəzər saldıqda bunun yalnız fikir olduğu ortaya çıxır. Yaqut Həməvi h.25 (645-46)-ci ildə Rəşidi xəlifəsi Osman ibn Əfvanın xilafəti dövründə Abdullah ibn Şübeyl əl-Əhməsinin Muğana, Təbrizə, Teyləsana hücum edib, oradan qənimət əldə etməsini qeyd edir [18, II, s.13]. IX əsr ərəb müəllifi əl-Yəqubi h.141 (758-759)-ci ildə baş verən hadisələrdən bəhs edərkən yazır: “Əbu Cəfər, Yəzid ibn Üseyd əl-Süləmini Ərməniyyəyə, Yəzid ibn Hatəm əl-Mühəlləbini isə Azərbaycana vali təyin etdi. Yəmənلیلəri Azərbaycana köçürtdü. Azərbaycana ilk köçən yəmənلیلər arasında Rəvvad ibn əl-Müsənnə əl-Əzdi də var idi. Rəvvad Təbrizdən Bəzzə qədər hakim oldu” [19, II, s.309]. Buradan aydın olur

ki, hələ h.25-ci ildə Təbrizin adı çəkildiyi halda, hicri 175-ci ildə əsasının Zübeydə xatun tərəfindən qoyulduğu fikri tamamilə səhvdir. Əl-Yəqubiyyə görə şəhər “Təbriz” deyil, “Tibriz” adlanırdı [19, II, s.309].

Orta əsr ərəbdilli məxəzlərdə Təbrizin adına hələ ərəblərin hücumu dövründə, h.25 (645-646)-ci ildə rast gəlinir. H.141 (758-759)-ci ildə xəlifə Əbu Cəfər Mənsurun (754-775) əmri ilə Yəzid ibn Hatəm Bəsrədən Azərbaycana xeyli yəmənli köçürür. Köçürülən ilk yəmənliyə arasında olan Rəvvad ibn əl-Müsənnə əl-Əzdi Təbrizdən Bəzzə qədər əraziyə hakim təyin edilir, Təbrizi öz iqamətgahına çevirir. Rəvvad Təbrizə gələrkən ora qəsəbə tipli kiçik yaşayış məntəqəsi idi. Sonra Rəvvadın oğlu Vəsna və qardaşları Təbrizi abadlaşdırır, orada müxtəlif binalar tikdirib, hasarını möhkəmləndirirlər. Sonralar Əla ibn Əhməd ər-Rəvvadi əl-Əzdi Təbriz hasarını yenidən bərkidir, orada darvazalar saldırır [18, II, s.13; 19, II, s.309; 1, s.462-463; 12, s.164].

Ət-Təbəri h.220 (835)-ci il hadisələrindən bəhs edərkən İbn ər-Rəvvadın nəslindən olan Məhəmməd ibn Bəisin ixtiyarında “Təbriz” və “Şahi” adlı iki möhkəm qala olduğunu bildirmişdir [17, IX, s.12].

IX əsrin ortalarında Təbriz sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Getdikcə inkişaf edən şəhər artıq X əsrin ortalarında məşhurlaşmışdı. İbn Misqəveyh h.330 (941-942)-cu il hadisələrindən bəhs edərkən Təbrizi möhkəm hasara malik, sıx meşələrlə əhatə olunmuş, bağlı-bağatlı bir şəhər kimi təsvir etməklə yanaşı, şəhər əhalisinin də qoçaq və dövlətli olduğunu qeyd edir [6, V, s.251; 7, VII, s.165-166].

Təbrizi “gözəl, abad, çoxlu əhalisi olan şəhər” adlandıran İbn Hövqəl yazır ki, çoxlu bazara malik bu şəhərdə qızgın ticarət gedir. Təbrizdə toxunan örtüklər misilsizdir [4, s.289]. Əl-Müqəddəsi (986-1038) Təbrizin abadlığından bəhs edərək yazmışdır: “Təbriz möhkəm şəhərdir... müsəlmanlar onunla fəxr edə bilirlər. Onun ortasından arxılardan su axır. Ətrafında ağaclar bir-birinə çulğalanmışdır. Meyvələri bol, qiymətləri ucuzdur. Şəhərin mərkəzində Came məscidi vardır... onun gözəllikləri çoxdur. Təbriz və Muğan tamamilə bağlıdır. Bunların hər ikisi Rihab və İslam ölkələrinin fəxri sayılır” [2, s.378].

1042-ci il zəlzələri nəticəsində Təbrizdə 50 minə yaxın insan həlak oldu. Şəhərin bir hissəsi tamamilə dağılıb xarabalığa çevrilir. Təbrizin hasarı, əksər bina və bazarları dağılır [7, VIII, s.260].

Beləliklə, IX əsrin sonları - XI əsrin ortalarını əhatə edən dövr Təbrizin iqtisadi inkişaf mərhələsi olmuşdur. 1042-ci il zəlzələri, sonrakı feodal ara müharibələri Təbrizin iqtisadi həyatına ağır zərbə vurmuşdur. Lakin Şəmsəddin Atabəy Eldənizin hakimiyyəti dövründə Təbrizin Atabəylər dövlətinin paytaxtına çevrilməsi onun iqtisadi-ictimai inkişafına müsbət təsir göstərmiş, şəhər çox böyümüş və bu inkişaf mərhələsi 1225-ci ilədək davam etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əbul Abbas Əhməd ibn Yəhya əl-Bəlazuri. Fütuhul-buldan, Beyrut-Lübnan, h.1407/m.1987.
2. Əbu Abdullah Məhəmməd əl-Müqəddəsi. Əhsən ət-təkəsim, Qahirə, h.1411/m.1991.
3. Əbulqasim Ubəhdullah ibn Abdullah ibn Xordadbeh. Kitab əl-məsəlik vəl-məmalik, Leyden-1989.
4. Əbulqasim ibn Hövqəl, Surət əl-arz, Beyrut-Lübnan-1992.
5. Əbu Bəkr Qütbi əl-Əhəri, Tarixi Şeyx Üveys, Lahə, h.1273/m.1964.
6. Əbu Əli bin Məhəmməd ibn Misqəveyh. Təcaribul-umm, Beyrut-Lübnan, h.1424/m.2002.
7. Əbul-Həsən İzzəddin Əli ibn Məhəmməd ibn əl-Əsir. əl-Kamil fit-tarix, Beyrut-Lübnan, h.1407/m.1987.
8. Əhməd Kəsrəvi. Azəri ya zəbane bastani-ye Azərbaýqan, Tehran, 1304 ş.
9. Cəmaləddin Fəqih. Atropatekan və nehzəte ədəbi, Tehran, 1346 ş.
10. İbn əl-Fəqih. Əbu Abdullah Əhməd ibn Məhəmməd. Kitab əl-buldan, Beyrut-Lübnan, h.1416/m.1996.
11. Həmdullah Qəzvini. Nuzhət əl-Qülub, Tehran, 1958.
12. Hüdud əl-aləm, Qahirə, h.1423/m.2002.
13. Nadir Mirzə. Tarix və coğrafi-ye dar-üs-səltəneyi Təbriz, Tehran, h.1323.
14. Nasir Xosrov. Səyahətname, Tehran, h.1312.
15. Nizaməddin Şami. Zəfərnamə, Praqa, 1956.
16. Seyidağa Onullahi. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri, Bakı-1982.
17. Təbəri. Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir. "Tarix əl-üməm vəl-mülük, Misir-Qahirə, m.1985.
18. Yaqut əl-Həməvi. Şəhabuddin Əbu Abdullah. Mucəm əl-buldan, Beyrut-Lübnan, h.1397/m.1977.
19. Yəqubi. Əbu İshaq ibn Vazeh. Tarixi-Yəqubi, Beyrut-Lübnan, h.1431/m.2010.
20. Zəkəriyyə ibn Məhəmməd ibn Mahmud əl-Qəzvini. Kitab-i asar əl-bilad və əxbar əl-ibad, Beyrut-Lübnan, Dərus-sadr, h.1421/m.2000.
21. И.М.Дьяконов. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. ВДИ 1951, № 2
22. Фавстос Бузанд. История Армении. Пер. с древнеармян. и коммент. М. А. Геворгяна. Ереван, 1953.